

MI GBAMI

6

JEMAWO BIHI KE
NYUMU KE YO MI
SEMI KUSUMIHI

KUSUMI NI PEEMI KƐ MA NƆ YEMI

Kusumi ni peemi

Ni kasemi mi nihi: Loko ni kasemi ɔ maa ba nyagbe ɔ, o ma nyɛ nɛ o:

- hla jemɛawɔ biɛhi a je he kɛ nɔ he je nɛ a woɔ mɛ ngɛ.
- sese nyumu kɛ yo mi semi kusumihi a he. (Dipo semi: loko a maa sɛ, be mi nɛ a ngɛ sɛe kɛ ke a sɛ gbe nya)
- ngɔ Dangme nyumu kɛ yo mi semi kusumi ɔ kɛ to Gana ma kpa nɔtsemɛ a nɔ he.

Otihi

- Jemɛawɔ biɛhi jɛɔ jemɛawɔ pɔtɛɛhi a dɛ.
- A kɛ mumi mitsemɛ ngɛ tsakpa
- E tsɔɔ biɛ hineli ɔmɛ a je he kɛ a sisi poku aloo a sisi kla.
- Yo kɛ nyumu mi semi be ji be nɛ zangmayo aloo nyumuyo nyɛɔ fɔɔ.
- Adesa glɛ mi semi kusumi jɛɔ nɔ kpo kɛ tsɔɔ ma aloo je kɛ wɛ
- A peeɔ kusumi kɛ woɔ myumuwi kɛ yihewi tsuo kɛ woɔ nyumu kɛ yo mi.

JEMƐAWƆ BIƐHI

Wa hineɔ biɛ kome kɛ tsɔɔ tsakpa nɛ waa kɛ mumi mitsemɛ ngɛ. Biɛ nɛ ɔmɛ ji jemɛawɔ biɛhi. Loko o maa kane jemɛawɔ biɛhi a he nɔ ko ɔ, e sa nɛ o le nɔ nɛ ji jemɛawɔhi.

Mɛni ji jemɛawɔhi?

Jemɛawɔhi ji mumi mi nihi nɛ a jali heɔ yeɔ kaa a ngɛ adesa nɔ he wami ngɛ e ni peemi kome a mi. Jemɛawɔhi ngɛ mumi mi he wami kɛ seseɛ nɔ he wami kome. A kɔɔ nihi a hemi kɛ yemi he. Wa ngɛ jemɛawɔ eku nɛ wa ngɛ eyo. Wa ngɛ jemɛawɔ

ne haa bi ne wa nge ta yami jemeawo loko wa nge nyu nemi jemeawo hulo. Ma se jemeawo eku ke eyi kome ne a jaa ji 'Zeus', 'Apollo', 'Athena', 'Aphrodite', 'Artemis', ke ekpa kome. Ganatseme tsuo nge a jemeawo hi ne a jaa. Ekome ne nyee se ne o ne:

Dangme jemeawo hi: Jange, Oko, Lalue, Agbazo, Nadu, Nako, Kole, ke ekpa kome.

Ga jemeawo hi: Dantu, Nae, Klote, Laa kpa, ke ekpa kome.

Ohie jemeawo hi: Kune, Tegare, Antoa Nyamaa, Akonede, Pra, Oti, Bosomtwe ke ekpa kome.

Dagomba jemeawo hi: Tambo, ke ekpa kome.

Meni ji nye ma mi jemeawo kome?

Jemeawo biehi:

A ngoo jemeawo biehi ke woo nimli adesahi ne heo a no yeo ne a jaa me o a bime. Bie ne ome nyee peo ni kome a wetso bie aloo jali kome a biehi ne a hinee ke tsoo tsakpa aloo hemi ke yemi ne a nge nge jemeawo o mi.

Jemeawo bie kome

Jemeawo bie nge Gana wetso kome a mi ji ne o ne:

1. **Dangme je:** Nge Dangme je o, wa nge jemeawo kome ne pee no potee ko ke ha ma a ne lo o he je o, a jaa me ne a somoo me. Lohwe pletse kole kike ne o, blema sane tsoo nya kaa e tsoo nimeli ome blo ke je he nyeli a de be mi ne a je Agokoli yiwutsotse o sisi o. Sino nako hu ji no ne a na nge pie mi be mi ne Nana Kloweki laa e he nge pie mi ne a ne le hu o. Ene ome a he je o, Dangmeli ngo kole ke nako kaa jemeawo hi. A yi a lo ne a gbi me hulo. Nihie ne jaa me o ngoo bie o ke woo a bime. Ene o he je o, wa nge bie kome kaa Kole, Kolete, Koleki, Nako, Nakote ke ekpa kome. Dangme je jemeawo bie kpa kome hu ji Nadu, Nadute ke Naduki ne a je Osu jemeawo Nadu mi. Ekpa kome ji Agbazo, Agbazote, Agbazoki, Jange, Jangete, Jangeki, Kote ke Okoyo.
2. **Ohue je:** Nge Ohue o, Angloli nge jemeawo Afa ke Yeve. A jemeawo Afa sisi bie kome ji Afatowu, Afawubo, Lakpada, Bokoo ke Amuzu. Yeve sisi bie kome ji Hujenngo, Lafliso ke Lisasi.
3. **Ohie je:** Ohiele a ligbi biehi nyee peo a jemeawo biehi. Ajo ji Hoegbi jemeawo nge Ohie ne a woo Kuajo ke Ajoa. A nge pa jemeawo hi kaa Pra,

Ankobra, Oti kƐ Bosomtwe. A nge jemƐawƆ ngua ko kaa Nyamaa nƐ nge Antua. A pƆƆ le tsemi ke Antua Nyamaa nƐ nihi yee le gbeye wawee nitse. A nge Akonode hu nge Lada.

4. **Ga je:** Gali hu nge jemƐawƆhi nƐ a kƐ woƆ adesa. Ekome ji Nae, SakumƆ, KƆƆle, Kpaa nge La nƐ a pƆƆ le tsemi ke Lakpaa, Afie, Abeka Sikafo, Nsake kƐ ekpa kome.

BƆƆ mƆdƆ nƐ o tse jemƐawƆ biƐhi nƐ wa kase nƐ ƆmƐ. Bi tsƆƆlo Ɔ kaa bƆ nƐ o tse mƐ Ɔ da lo. O le jemƐawƆ biƐ kome nge nye je lo?

JemƐawƆ biƐhi a je he aloo a sisi kla

JemƐawƆ biƐ womi daa si nge hemi kƐ yemi nƐ jali aloo fƆli ƆmƐ nge nge jemƐawƆ Ɔ mi. E daa si hu nge biƐ woli ƆmƐ a kusumi blƆ nya kƐ susumi nƐ a nge nge biƐ Ɔ he. Nge Dangme je he kome Ɔ, hemi kƐ yemi nƐ a nge nge ni kome a mi Ɔ haa nƐ a ngƆƆ jame a ni ƆmƐ kaa jemƐawƆhi nƐ a daa nƆ kƐ woƆ biƐ Ɔ. Nge Ohue Ɔ, Yeve peeƆ gbigbidosu aloo hiƆwe simi jemƐawƆ nƐ Ohie jemƐawƆhi babauu ji pahi.

O le nye je jemƐawƆhi a je he aloo a pue he lo?

Nihi a he je nƐ a woƆ jemƐawƆ biƐhi

A woƆ nihi jemƐawƆ biƐ nƐ a kƐ tsƆƆ jemƐawƆ Ɔ ni tsumi. Nihi woƆ jemƐawƆ biƐhi kƐ tsƆƆ tsakpa nƐ nge a kƐ jemƐawƆ Ɔ kpeti nƐ ni kome hu woƆ kƐ tsƆƆ agboje aloo blƆ nya. Ni kpahi woƆ biƐ Ɔ kƐ jeƆ adebƆ mi tƆƆ nƐ ni kpahi hu woƆ kƐ tsƆƆ jami blƆ nya aloo jami mi he wami womi. Loloolo Ɔ, ni kome hu woƆ jemƐawƆ biƐ kƐ jeƆ subai kome kpo.

Ene ƆmƐ tsuo se Ɔ, ni kome nƐ fomi peeƆ dengme ha mƐ Ɔ ya baa bime nge jemƐawƆhi a de nƐ lo Ɔ he je Ɔ, a ngƆƆ jame a bime kaa jemƐawƆ Ɔ bime.

Ke nƆ ko ya ba bi nge jemƐawƆ KƆle pie nya nƐ e fƆ bi nyumu Ɔ, e hineƆ KƆlete nƐ tsƆƆ kaa KƆle bi Tete. KƆleki peeƆ jemƐawƆ KƆle bi Dede nƐ KƆlekuƆ peeƆ KƆle bi KƆkƆ. Ja kƐ nƐ Nadute peeƆ Osu jemƐawƆ Nadu bi Tete nƐ Naduki peeƆ e bi Dede.

Be nge nƐ pi mwone Ɔ nƐ a ya ba bi Ɔ nƐ lo Ɔ he nƆ fee nƆ nƐ hine biƐ nƐ Ɔ eko Ɔ tsƆƆ kaa le nƐ a ya ba nge jemƐawƆ Ɔ nya se, anƆkuale munyu ji kaa, ke o ya mi hlui Ɔ, eko Ɔ kasuwa ko yi nƆ tƆƆ nƐ a bƆni biƐ Ɔ hinemi nƐ e ba su nƆ ko nƆ mwone Ɔ. Ene Ɔ he je Ɔ, e ko gba o nya kulaa kaa o hine biƐ nƐ Ɔ eko, titli Ɔ ke ni kasemi nƐ Ɔ bli o juemi nya kƐ ya nƆ ko aloo jami ko nƐ o bua jƆe he Ɔ he.

Jemeawo biehi a he se nami.

Jemeawo biehi a he nge se nami babauu nge wa wami ke jami mi. Se nami kome ne bie ne o hineli naa a, ekome ji ne o ne:

1. Mi tso yomi: Jemeawo bie haa ne a yoo no mi tso nge e jami ke e je he.
2. E tsoo tsakpa ke boboe ne nge no ne hine bie o ke jemeawo o kpeti.
3. Akene a woo jemeawo biehi nge yi no bime a no o, e yeo buaa ke baa kusumi ke jami yi nge yinohi a no.
5. E tsoo foli ke weku hemi ke yemi ke a jami.
5. Nge hemi ke yemi kome a mi o, jemeawo bie hinemi o jeo he wami, ka, agboje, he pie pomi ke mumi mi si himi kpo nge bie hinelo o mi.

Ni tsumi 6.1

1. Ngoo mo nitse o munyu ke tsoo jemeawo bie sisi.
2. Nyee nu nye he enyoonyo ne nyee sese he ne nyee ngma Gana je biehi. Nyee tsoo jemeawo biehi nge no ne nye ngma ame a kpeti.
3. Nyee ngo jemeawo biehi ne nye ngma ame ke to nye sibi nge tsu o mi o a no o he. Nye de nye heto o ngo ha nye tsu mi bi ome tsuo.
4. Nye nge wetso bie ne e ji jemeawo bie, aloo mo nitse o bie o ji jemeawo bie lo? Ke o heto o ji ee o, moo tsoo he ne bie o je. Ke heto o ji dabi o, moo tsoo he ne jemeawo hi ne o ngma ame pue ke je.

Ni tsumi 6.2

Moo hye daka ne nyee se ne o ne o ngo jemeawo hi enuo nge mi ke to a sibi a he: he ne a pue ke je ke no he je ne a woo bie o nge.

	Je he	Jemeawo biε	He ne e pue ke je	No he je ne a wo
1				
2				
3				
4				
5				

Ni tsumi 6.2

1. Moo tsoo no kake he je ne nihi ke jemeawo hi soo somi nge nye ma a mi.
2. Ngmaa se namihi ete ne nge ke ha nihi ne hineo jemeawo bihi.

YO MI SEMI KE NYUMU MI SEMI KUSUMIHI:

Nge mi gbami ne o mi o, wa maa sese yo mi semi ke nyumu mi semi kusumihi a he. Wa maa hye nihi ne yaa no loko a maa pee kusumi o, kusumi o peemi be ke nihi ne yaa no ke a gbe kusumi o nya.

Yi mi susumi bimi

O ma nye kai tsakemi kome ne ba o nomlo tso o he bene o ye jeha ke je maa pee nyongma ke ya si nyongma ke eywie lo?

Meni ji nihe ke yihe be

Ene o ji be mi ne nyumuwi ke zangmawi a nyumutso ke yo he ni ome waa ne a ma nye ma fo bime. Nge zangmawi a blo fami o, e nge ke je jeha 10-14 ne nge nyumuwi a blo fa mi o, e nge ke je jeha 12-16. (Be nge ne e baa ma aloo e kpeo se nge zangmawi ke nyumuwi tsuo a mi.)

Tsakemi ne baa nge zangmawi a mi

Tsakemi kome ne baa ji:

- Ngmongmo ome blio
- Fio ome kleo

- Supa ame aloo fi to ame ba pee lokotoo ke boda.
- A yaa kekle we se
- Nyɔ ame ba klea
- Nga si ke mi si bwami puea
- Nɔmlotso o tsakea ne e plakea

Tsakemi ne baa nge nyumuwi a mi

Tsakemi ne o ekome ji:

- Nyumutso klea ne e tio ne suo ngme hu klea.
- Mi si, nga si, kpɛni si ke nya no bwami puea.
- Gugue ke ko no blio.
- Pani ame a mi tsaa.
- Gbi mi kuwa
- Kami ke timi aloo klemi soa mamaama.

He so ne ame tsoa nihe ke yihe mi semi.

Yo mi semi ke nyumu mi semi kusumihi:

Ene o ji Dangme no wami si himi mi kusumi ne a pee nge bie womi se. A pee kusumi ne o ke maa no mi kaa nyumu ke yo o tsuo je a jokueyo si himi mi ke se nokotoma si himi mi. A wa ne a ma nye maa hi me nitseme a de he. Yo o ma nye se gba si himi mi ne e fo ne nyumu o hu ma nye ngo yo ne e wo ho. Nge Dangme je he kome o, a tseo yo mi semi kusumi o ke dipo semi ne ni kome tseo le ke otofo peemi aloo ni womi. Ohieli tseo le bragro ne Gali tseo le otsentse. Dangmeli tseo nyumu mi semi kusumi o eko ke de mi tu womi. Ke a tseo kusumi ne ame nge o ma mi kee?

Daka 6.1 nge sisi ne o tsoa nyumu ke yo mi semi kusumihi a biehi nge Gana he kome. Tsoa bo ne a tseo me ha nge daka hehi ne a si ame.

Je he	Yo mi semi kusumi o bie	Nyumu mi semi kusumi o bie
Klo ke Se	Dipo	
Ohue	Gbotowawa/Tugbewawa	Tudedeasi
Fante	Blagor	
Ohiɛ	Bragoro	

Akpafu	Iseyi	
Ga	Otofo / Otsejise	Plamatsemo/Butrumwo/ Dentuwoo
Sissala	-	Baala
Vagla		Pellaa

Ke a tseɔ yo mi semi ke nyumu mi semi kusumi ɔ nge o ma mi kee? A peeɔ kusumi ɔ ke haa yihi ke nyumuhi tsuo lo?

Mɛni ji wami mi semi kusumi?

E ji kusumi ne a peeɔ ke woɔ no ke jeɔ wami gle kake no ke yaa wami gle ekpa no. A ma nye ngo no ke wo jami ni peepee aloo mumi mi no ko aloo solemi mi. Ene ɔme be kaa yo ke nyumu mi semi kusumi ne wa de ne lo ɔme lee a woɔ no ke jeɔ jokueyo mi ke yaa nokotoma mi.

Yo mi semi ke nyumu mi semi kusumi ɔ peemi

Bo ne a peeɔ yo mi semi ke nyumu mi semi kusumi ɔ je muno nge hehi ne a peeɔ me nge ɔme. Wa maa sese nihi ne a peeɔ loko a jeɔ kusumi ɔ sisi, nihi ne a peeɔ be mi ne a nge pee ke nihi ne a peeɔ nge kusumi ɔ nyagbe ɔ he.

Yo mi semi ke nyumu mi semi kusumi munomuno ke a bi a he tomi:

Ni kome ne ɔ

Yo mi semi kusumi

1. Loko a maa pee kusumi ɔ

Ke foli boni tsakemihi ne wa tu a he munyu ke be ɔ yomi nge a bi zangmayo mi ɔ, a jeɔ a he dlami sisi ke ha dipo semi ɔ.

Be babauu ɔ, ke zangmayo ɔ ku nine pe, a peeɔ nihi ne nyee se ne ɔme ekome:

- A jeɔ zangmayo ɔ ke jeɔ weku ɔ he ne a dlaa e he ha le ke ha dipo semi.
- Zangmayo ɔ foli deɔ nimeli aloo dipo woyo ɔ a juemi nge a biyo ɔ dipo semi he.

- c. Yi nikōtōmahī ngē wētso ɔ mi ɔ wōō zangmawī nē ɔmē tsu nē a haa mē yo ni tsumi kē gba si himi he tsōsemi kē dla mē kē ha gba si himi. A tsōō mē bō nē a hyēō wē nō ha.
- d. A tsōō mē ni hoomi, bēemi, nihi a fōmi, late kue mi dlami kē late he sami, nōmlōtso ɔ he dlami, e he piē pomi kē e yi baami kaa nga si kē gblēē mi sami, mime siami, kpēte he ni tsumi kē ekpa komē.
- A tsōō nine ngua nya ni tsumi kē ga lele komē kaa bo lomi, ni kpēmi, sa lomi, sōnue kpēmi, muē peemi kē e tslemi, lo he ni tsumi kaa lo he ngmlami, lo tsukōmi, lo simi, lo kami kē pee luasē aloo tsētse. A tsōō ni tsomi, ku tsimi, fufui gbeemi, hwonyu slōōto hoomi kē ekpa komē hulō.
- e. A kaseō kusumi dohi kē lahi kē domi.
- f. Nō nē pe lē tsuo ji kaa, a tsōō mē he dlami, nyumu kē sa kami kē e mi amēhi, bimē kē a nō hyēmi kē nubwō peemi.

3. Be mi nē a ngē kusumi ɔ pee

Ke a maa sē dipo ɔ, dipo wōyo ɔ tēli ɔ kē baa nimeli a dē mi gbaami kē kplōkōtō nē e peeō kusumi nē nyēē se nē ɔmē ekomē:

- a. ***Dipo nya blimi:*** Loko a maa sē dipo ɔ, a tēliō kē baa Tsaatse Mawu, Nimeli kē Jemēawōhi a dē mi gbaami kē ha kusumi ɔ peemi. Ngē Dangme je he komē ɔ, a fiaa gōgō kē hweō ma tue nō kaa a maa sē dipo. Nihi kē a bimē zangmawī nē su dipo sēmi nya a ya haa Wōyi ɔmē ngē dipo piē nya.
- b. ***Ngma nyu mi womi:*** Ngē Soha ligbi nō ɔ, wē mi Dedehi ba pōō ngma aloo blēfo ngē Wōyo wē. Ke blēfo ɔ bōni puēmi ɔ, a taa ngē nyu ɔ mi nē a kaa. A kē maa hoo ngma da. Gali pōō da nē ɔ tsēmi kē asaanaa nē Ohueli tsēō lē ekudemē. Blema munyu tsōō nya kaa kē alini nē wē mi Dede nē ɔ eko pee ninyē ni ko ɔ, buē nē e pō ngma a ngē mi ɔ ma pē nē a kē ma yo ninyē ni nē e pee ɔ.
- c. ***Yi kpami:*** A ngōō ha kē kpaa dipo yi ɔmē a yi si nē a siō lōkōtōō pē ngē yi kpēti tutuutu. Yi kpami nē ɔ sisi ji kaa, a ngē dipo yi ɔmē a jokue yi bwōmi ɔ sēē konē nōkōtōma yi bwōmi nē puē ngē a nō. A wōō muē ha dipo yi ɔmē nē a tsēō kpatsu aloo subue klōyīi nē kplēō si ngē a hē kpē kē a sē tsuo.
- d. ***Pa mi yami:*** A kē dipo yi ɔmē yaa pa mi nē a ya duō a he ha mē. A tsōō mē bō nē yo fōō e he, taflatse e gblēē mi kē e ngasi ha. He dumi kusumi

nē ɔ tsɔɔ kaa a fɔ a jokuɛwi a si himi ɔ nge a he ngɔ wo pa a mi nē pa a kē ho kone a plē yihi.

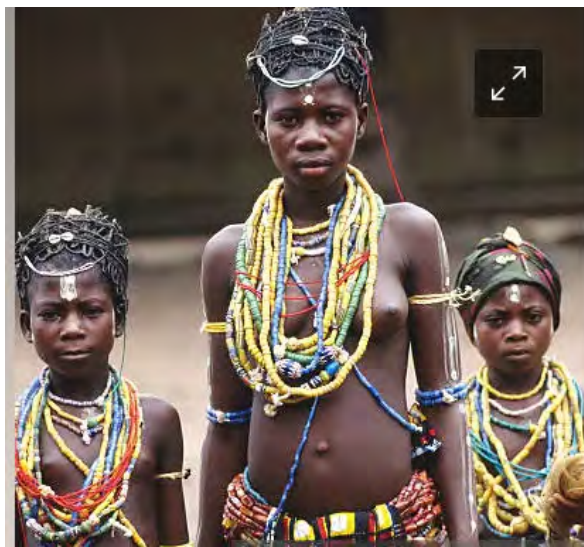
- e. **Sɔni Muɔmi:** A siaa mime ha dipo yi ɔmē nē a muɔɔ sɔni nge a kue. Hemi kē yemi ji kaa, sɔni nge he wami nē e nuɔ nɔ susuma kē e klaa kē daa si nē e ko je e he. A kē tsio mumi yayamihi a nya nē a ko na dipo yo ɔ he blɔ nge e wami si himi mi kɔkɔkɔ.
- f. **Bɔ womi nɔ dami:** Dipo yomo aloo Dipo Wɔnɔ ɔ kpakaa dipo yi ɔmē kē ya daa bɔ he womi nɔ si etɛtɛ nē e deɔ mē ke e nge mē Dangme yihi pee.
- g. **Wē tomi:** Blema a, a be gɔji aloo klama nē a kē wɛɛɔ ngma kē blɛfo. A wɛɛɔ ngma kē blɛfo nge wē tē mi loko a naa mamu nē a kē tsio ku. A haa dipo yi ɔmē wɛɛɔ ngma aloo blɛfo kone a kɔni si nē wa kē nɔ peemi ke a ya gba we.
- h. **Tɛgbetɛ kuɔmi:** Kusumi nē nya wa pe lē tsuo nge dipo semi mi ji tɛgbetɛ kuɔmi. A nge tē ko nge dipo piɛ ɔ mi nē a kē dipo yo fɛɛ dipo yo maa hi nɔ si etɛ. Hemi kē yemi ji kaa, ke dipo yo ɔ le nyumu aloo e ngɔ hɔ aloo e kpɔ/kpa hɔ hyɛ ɔ. e maa tlɔ tɛgbetɛ ɔ nɔ nē muɔ maa be nge e he e wami be tsuo nē muɔ ɔ dɛmi ɔ nya be poe gbleegbleegblee. Ke e ba lē ja a, a deɔ ke zangmayo ɔ puɛ dipo nē a bɔɔ e fɔli hiɔ kē jlaa tɛgbetɛ ɔ. Blema a, a fiaa dipo yo nē puɛ dipo ɔ nane se tu nē a jeɔ lē we kē jeɔ ma a mi pɛsɛpɛsɛ. Enɛ ɔ kē hē mi si puemi agbo baa weku ɔ nɔ nē lɔ ɔ he je ɔ, fɔli fɛɛ fɔli tsɔsɛɔ a bi yihi nē a ko le nyumu kē ya su be nē a maa sɛ mē dipo. Nihi nē maa ye manye nge tɛgbetɛ kuɔmi mi ɔ, nyumu katsemɛ kpaa mē kē jeɔ dipo piɛ ɔ nya kē yaa we mi kē fo kē a nɔ ose hemi kē lami ejakaa buajɔ ba. A ye nye kaa a puɛ we dipo ɔ.
- i. **Dipo Tsu mi womi:** A woɔ dipo yi ɔmē tsu mi nē a tsɔsɛɔ mē nē a le we mi ni peemi, nɔ kē munyu tumi, nyumu tsui nya ni peemi, jokuɛwi a nɔ hyemi, bɛemi, late kue mi kē tsu mi dlami, mime siami, okunu kpami, kpɛte he ni tsumi, ni hoomi kē tsɔsemi kpahi nē he maa hia nɔkɔtɔma si himi.
- j. **Dipo bɔ pomɛ:** A poɔ dipo yi ɔmē a nine si kē a mi si kē a setso mi bɔ kē kadiɔ mē kaa a ye manye nge dipo semi ɔ mi nē a plē Dangme yihi ngmingmiingmi.
- k. **Dipo to gbemi:** Blema a, a gbɛɔ to haa dipo yo fɛɛ dipo yo nē a kē hooɔ ni haa weku kē ma. Piɔsɔ nē ɔ nē nihi a he jua wa a, weku ma nyɛ gbɛ to kake kē ha dipo yihi pe nyɔngma nē a nge weku kake mi. A kē to lo ɔ

hoos ni ne a gbeo fufui ne a tsio ku ke woos he ne a gbaa ke haa suoli ke paka mi bi tsuo.

Fig. 6.1: *Dipo yihi ne a ke me yaa pa mi.*

Dipo yi kome ji ne o ne.

Fig.6.2. *Dipo yihi nea wo me ni. A dla me ke mue kpakpa.*

Ke a gbe kusumi o nya

- **Kpo jemi ke ni womi:** A jeo dipo yi ome kpo ne a woos me ni ke jeo a he feu ke agboje kpo. A haa asate kete aloo kuawu aloo agu ke dumasii kpakpahi ha me. A woos koli ke adiangba mue kpakpahi kloyii ne a siaa mime ha me ne a ngoo lavite ke he via ke pueo a no. A seoo ma mi ya jeo a he feu kpo ne a ke haa tsumi huloo. Nihii keo me ni. Nimeli bu abe ko ke, ‘Dipoyo ne bui no o, e nike ni hyio aslaa to aloo matsesi daka.’ Hehi babauu woos ni ha a bime kaa otsi aloo oslami kake. Ni kome po woos ni ke ya tsoo nge jua no.

Fig. 6.3. Dipo yihi ne a dla me ke bo ke mue kpakpahi.

Dipo semi ke yo mi semi kusumi nge ma kpahi a mi ke a sibi a he tomi.

E nge mi kaa mahi babauu peeo yo mi semi kusumi lee se ma ame nge a kusumi poteehi ne a peeo.

Ohueli

1. Ohue mahi babauu poo kusumi ne o peemi otsi kake aloo otsi enyo se ni kome hu peeo le lohwe kake.
2. A jeo zangmawi ome nge we ngua a mi ya peeo kusumi o ha me nge we o se. A ngmeo a hueme ke a paka mi bi blo ne a yaa a ngo ya jeo a heja.
3. Nge kusumi o peemi mi o, a hoo hluhi ke haa zangmawi ome ne a mio. E se ne o lungu ne ma hluhi o no ne o ta loko o mi. Ene o tsoo bi ne a nge due nge zangmayo o mimi kone e mi ne wo ngma aloo e fo fuu.

Kloli ke Seli

1. Kloli ke Seli ne piee Dangme wetso ngua a he o ne seo dipo ha a zangmawi. A baa jemeawo ke nimeli blo loko a peeo dipo semi kusumi o. A seo dipo kaa si enyo aloo si ete nge jeha kake mi ne a ngoo otsi aloo otsi enyo ke peeo eko fee eko. Be mi ne ni kome nge dipo nya gbee o, ni kpahi hu nge mi see ne a je sisi. Loko a maa je kusumi ne o peemi sisi o, a slaa zangmawi ome kaa a le nyumu aloo a li nyumu ne a hyeo hu kaa a ngo ho aloo a hee we mi.
2. Loko a maa se dipo o, zangma yi ome a foli ke me ya haa dipo woyi ome.

3. Ke a nge dipo see ɔ, dipo woyo aloo nimeli ɔme telio loko a peeɔ kusumi ɔ kaa bo ne wa tsɔɔ nya momo ɔ. A seɔ a yi si hulo.

Gali

1. Gali a yo mi semi kusumi ɔ ji otofo. A seɔ ha zangmawi ke jokuɛwi tsuo. Me hu a ngɔɔ ligbi bo ke peeɔ kusumi ne ɔ.

Ohieli

1. Ohieli a yo mi semi kusumi ɔ ji bragoro ne a peeɔ le ligbi kpaanyɔ. A jeɔ sisi Hɔɛgbi aloo Pɛplɛgbi ne a gbeɔ nya e we otsi.
2. Loko me hu a maa je kusumi ne ɔ sisi ɔ, a slaa zangmawi ɔme kaa a le nyumu aloo a li nyumu ne a hyeɔ hu kaa a ngɔ ho aloo a hee we mi.

Ke a peeɔ yo mi semi kusumi nge nye je kee?

Nyumu mi semi kusumi

Kusumi ne a peeɔ ke jeɔ jokuɛwi ke yaa nyumu mi nge Dangme je ɔ ji de mi tu, de mi dade aloo kpakplaa womi, lohwe hami ke de mi ya womi. Mahi babauu be kusumi ko ke ha nyumu mi semi se nge Ohue ɔ, a nge Tudedeasi. Sisalatsemɛ nge Baala, Vaglatsemɛ nge Pellaa ne Gali nge Plamatsemɔ/Butrumwɔɔ/Dɛntuwoo ne a peeɔ. De mi tu, de mi dade aloo kpakplaa womi, lohwe hami ke de mi ya womi ji kusumi ne a peeɔ ke woɔ ni tsumi dade ke woɔ bi nyumu de ne tsɔɔ kaa e wa ne e ma nye maa hi e de he, e ngɔ yo, e fo bime, e pee ngmɔ, e da de, e so pa ne e tsu ni ne e ke le e weku.

Blɔ kome a no ne a guɔ ke peeɔ kusumi ɔ nge he kome ɔ ji:

1. A ngɔɔ bi nyumu ɔme ke yaa he ko banee.
2. A haa me nyumu si himi he tsɔsemi.
3. A peeɔ kusumi ne sa ngɔ haa me.
4. A woɔ a nomlo tso ke mumi mi he wami.
5. A tsɔɔ me kusumi ni peemi, kusumi lahi ke domi.
6. Nge Dangme je ɔ, a wui me tsu mi kaa bo ne a peeɔ ha yihi ɔ.

E sa ne o to he he kaa ma fee ma ke bo ne a peeɔ kusumi ne ɔme ha.

Nyumu mi semi kusumi he se namihi

1. E haa no jeɔ jokue si himi mi ke seɔ nokotoma si himi mi
2. E haa no naa tsɔsemi ne he hia ke ha si himi kaa nyumu.

3. E dlaa nyumu ke haa yo ngomi.
4. E dlaa no nge he lo ke mumi mi kaa nyumu.
5. E tsao subai ke si himi kpakpa.
6. E haa no leo kusumi ke blema sanehi.
7. E kuo ajuama bomi ke si himi basabasa nya.
8. E poɔ jokue tsawi ke zangma ho ngomi nya.
9. E haa vide aloo kaple baa nyumu de mi ke ha ni tsumi sisije.
10. E haa wa peeɔ nihi ne wa ji ne e peeɔ wo ni munohi nge ni kpahi a he.

Ni tsumi 6.4

Ngmaa nyumu ke yo mi semi kusumi ne a peeɔ nge o ma mi ɔ ne o ke nye sibi ne see o heto ɔ he ni.

Ni tsumi 6.5

- 1.a. Nge kuuhi a mi ɔ, nyee hye foni ne nyee se ne ɔ ne nyee kale he dlami ɔme. Tsao nihi ne o suo ne a ke dla a he ɔ.
- 2.a. Nge nye kuu ɔme a mi ɔ, nyee hye foni ɔme saminya kone nyee sese bohi ne a ha a he. Nyee tsao nihi ne nye suo nge bo ɔme aloo tade ɔme a he.

Source: Mybrytfmonline.com/Obed Ansah (2021)

Source: cogadfw.org as cited in Ndetei (2018).

Source: Jubtrip as cited in Ndetei (2018).

- b. Moo sēsē nihi nē a kē dla a he ɔmē a he se nami ngē kusumi ɔ peemi mi.
3. Nyēē hyē dipo sēmi aloo bragoro peemi kaseti ɔ nē nyē ha sane bimi nē ɔmē a heto:

<https://www.youtube.com/watch?v=zpTdowLmxN8>.

- a. Mēni nihi a pɔɔ peemi loko a pēɔ yo kē nyumu mi sēmi kusumi?
- b. Nyēē hyē yo kē nyumu mi sēmi kusumi he vidio ko nē nyēē to nihi nē a pēɔ be mi nē a ngē kusumi ɔ pēe kē be mi nē a gbe kusumi ɔ nya a he he.
- c. De kusumi peemi nihi enyɔ nē o na ngē vidio ɔ mi.
- i. be nē a ngē kusumi ɔ pēe
- ii. be nē a gbe kusumi ɔ nya
- d. Moo sēē nihi nē o na ngē vidio ɔ mi ngɔ ha nyē tsu mi bi ɔmē. Be nē o ngē dee ɔ, o hē nē hi nihi nē sɔ kē nihi nē je muno ngē je kpa amē a kusumi ɔ peemi mi ɔ nɔ.

4. a. Moo hye vidio nē ɔ:

Source: Olivier Asselin as cited in Ndetei (2018)

b. Ngɔɔ nihi nē o kase ɔ he nile kē kale nɔ nē nge nɔ yae nge foni nē ɔ mi.

Ni tsumi 6.4

Moo ngɔ nyē ma mi yo kē nyumu mi semī kusumi ɔ ngɔ to ma kpahi enyɔ a kusumi ɔ peemi he nē o de nihi nē sɔ kē nihi nē je muno nge a peemi mi.

Ni tsumi 6.5

Kaa Gana gbi kaselɔ ɔ, mo de nihi kaa ete nē o maa suɔ nē a tsake kē nihi ete nē o maa suɔ nē a ya nɔ nē a pee nge nyumu kē yo mi semī kusumi ɔ peemi mi nē o tsɔɔ nɔ he je. Mo de o susumi ɔ ngɔ ha nyē sibi ɔmē.

REFERENCES

1. Agyekum, K. (2006). The sociolinguistic of Akan personal names. *Nordic Journal of Akan studies* 15(2) 206-235.
2. Caesar T.O, (2015). *E peeɔ mo Dangme*. Edited Moonlight press, Accra.
3. Nukuknya, G.K. (2007). *Tradition and change in Ghana: An introduction to sociology*. Ghana Universities Press.
4. Twumasi, K.D. & Adade, C. (2019). *Social studies in scope for JHS 1-3*. Kinddeh.

MI NYLŌMI BIMIHĪ

MI NYLŌMI BIMIHĪ NE KŌO JEMEAWŌHI A HE

1. Moo ngma jemeawo biehi enuo ne nihi hineo nge nye ma a mi.
2. Moo ngma jemeawo biehi enuo ne nge nye gbi o mi ne o tsoo a pue he.
3. Moo ngma jemeawo ko ne o tsoo biehi ne a wo nge e sisi.
4. Moo tsoo no kake he je ne no ko maa kplee ne e ngo jemeawo bie ke wo e bi nge nye ma a mi.
5. Moo ngma jemeawo bie he se nami ete ne nge ke ha nihi ne hineo bie o.

MI NYLŌMI BIMIHĪ NE KŌO NYUMU KE YO MI SEMI KUSUMIHI A HE

1. Moo ngo mo nitse o munyuhĪ ke tsoo **nyumu ke yo mi semi kusumi o sisi.**
2. Moo ngma ne o tsoo se nami enuo ne nge nyumu ke yo mi semi kusumi nge o ma a mi o peemi he. Meni he je ne se nami ne ome a he hia?
3. Yo mi semi ke nyumu mi semi kusumi o he meni o maa suo ne a bleke mi? Moo tsoo no he je ne o maa suo le ja.

ACKNOWLEDGEMENTS

Ghana Education
Service (GES)

